खेळणे

असे कित्येक अनिल या जगात वावरताहेत आणि कित्येक उषा दुःखाने झुरताहेत. स्त्री कितीही शिकलेली असो, नोकरी करणारी असो, ती पुरुषाच्या बंधनात असलेलीच समाजाला मान्य आहे !

परंपरागत चालत आलेली इनामदारीची हक्काची इस्टेट. तिच्यावर रमाबाई व्यवस्थितपणे आपल्या दोन मुलींसह गुजराण करत होत्या. दोन वर्षापूर्वीचा पति-निधनाचा अघात यामुळेच त्या सहन करू शकल्या. मुलीही आता जाणत्या झाल्या होत्या. त्यामुळे आता त्यांना उजवून टाकायला हरकत नव्हती. अपेक्षेप्रमाणे स्थळ आल्यावर त्यांनी थोरल्या विद्येचे उरकून टाकले. आता विद्याही सुखासमाधानाने संसार करीत होती. रमाबाईंच्या डोक्यावरले एक ओझे उतरले. धाकट्या उषेचा प्रश्नच नव्हता. ती तर सर्वगुणसंपन्न होती. वडील गेल्यापासून आणि आता विद्याही सासरी गेल्याने उषानेच सर्व भार पेलला होता. आपणच आईचा आधार आहोत हे जाणून ती सारे हिरीरीने करायची. वरकामापासून पोस्ट, बँक, कोर्टकचेऱ्या पर्यंतचे सर्व व्यवहार तीच धिटाईने करी. त्याचबरोबर शिक्षणही ! आता एम्. ए. ची परीक्षाही दिली होती. इतकेच नव्हे तर विविध कलाही तिने हस्तगत केल्या होत्या. तिला काही येत नव्हते असे नाही. वेळ जावा म्हणून तिने शिक्षिकेची तात्पुरती नोकरीही धरली होती. यामुळेच उषेच्या बाबतीत रमाबाई निर्धास्त होत्या. अशा मुलीला कोणीही हसत खेळत पत्करील. तिला तिच्याच योग्यतेचे घर मिळवून द्यायचे या विचाराने रमाबाईंनी चौकशी करायला सुरुवात केली. पण ...

पण पहिल्याच ठिकाणी पत्रिका दाखवल्यावर नकार मिळाला. रमाबाईंना धक्काच बसला ? कारण काय होते तर मुलीला 'थोडासा मंगळ' होता. आता हे नवीनच संकट अचानक समोर टाकले होते. उषेचे लग्न ही सहज गोष्ट राहिली नव्हती. आता उषेची बाजू पडती असल्याने तिला पड खाणे भाग होते. यामुळेच रमाबाई दुःखी झाल्या होत्या. हे पाहून "आई, तू एवढे मनाला कशाला लावून घेतेस ? तुझ्या अपेक्षेप्रमाणे स्थळ मिळाले नाही तर मी लग्नच करीत नाही. नाही तर मी गेल्यावर तुझ्याजवळ कोण आहे ?" पण रमाबाईंना तर लग्न ही जीवनावश्यक बाब वाटत होती. शेवटी "आपणही काही तरी कमतरता स्वीकारायला हवी" हा उषेचा विचार त्यांना पटला आणि त्यांनी आपल्या लेकीच्या स्थळाचा दृष्टीकोन बदलला.

त्यांच्या शेजारीच सुस्वभावी अशा मालतीबाई राहात होत्या. त्यांनी आपल्या भावाचे स्थळ सुचवले. मुलगा दिसायला यथातथाच. शिक्षणही मॅट्रिकपर्यंतचा. पण गोव्याकडे दोन रहाती घरे, नारळाच्या बागा आणि शिवाय जळगावला स्वतःचे दुकान मुलगा चालवीत होता. थोडीफार शेतीही होती. मग इतके असल्यावर आणखी काय हवे होते ? उषेसह सर्वांनाच हे स्थळ पसंत पडले. सर्व भरोसा मालतीबाईंवर टाकून थोड्याच दिवसात यथाविधी विवाह उरकण्यात आला. उषाची आता सौ. उषा अनिल झाली.

विवाहानंतर उषाला घेऊन अनिल आपल्या गावी गेला. गोव्याकडच्या निसर्ग सौंदर्याने उषाचे मन मोहून गेले. गावाकडचे सौंदर्य तर अपूर्वच होते. उषेला वाटले आपल्या जीवनाचे सार्थक झाले. आता आपण आपले जिवन पूर्णपणे रमवायचे. आपल्या कलेची आराधना करायची—उषेला चित्रकलेची अतिशय आवड

स्त्रीचे शरीर : उपभोग्य वस्तू

झीनत अमानच्या फॅशन्सवर एवढी टीका होते आणि ते नजरेत भरून वादग्रस्त होतात, कारण तिचे कपडे पारंपारीक कल्पनांना धक्का देतात. त्यांना अश्लील वाटतात. कारण त्यांच्या दांभिक कल्पनेप्रमाणे स्त्री मांगल्याची देवता असते. तिने अनावृत्त कसे व्हायचे ! त्यातही एखादी वेश्या, दुष्ट बाई असे कपडे घालून चालते. पण निरागस, चांगली तरुणी एवढ्या आखूड कपड्यात का ? पारंपारीक संवेदनांना ती धक्का देते. पण माझ्या मते ती स्त्री– भूमिकेतील एक पैलू, सर्वांत वाईट पैलू पोसण्यास मदत करते. पुरुषाचा स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन– उपभोग्य वस्तू– स्त्री म्हणजे तिचा मेंदू नाही, तिचे बाकीचे गुण नाहीत, तर स्त्री म्हणजे तिचे शरीर, शरीरसुख घेण्यासाठी. फॅशन्समुळे अगदी दृश्य पातळीवर पहिल्या प्रथम व्यक्तीव्यक्तींमध्ये रेषा आखल्या जातात. लिंगभेदानुसार त्यांची वाटणी होते. त्यानंतर मग ती व्यक्ती तिची विशिष्ठ लैंगिक भूमिका नीटपणे बजावते की नाही, तिची वैशिष्ठ्ये काय आहेत याचा विचार होतो. फॅशन्समुळे वरवरच्या लैंगिक वैशिष्ठ्यांवर भर दिला जातो. बायकीपणा, पुरुषीपणा ह्या संबंधीची मूल्ये, कल्पना रुजवायला मदत होते.

चळवळीवर आघात

आणि त्याचा परिणाम स्त्रियांच्या चळवळीवर वाईट तऱ्हेने होतो. रोजच्या जगण्यातून, आर्थिक, सामाजिक बदलातून स्त्रीचे मन घडत असते. विशेषतः तरुण मुला-मुलींची मानसिकता घडत असते. मूल्ये रुजत असतात. या नव्या भावनेला पोषक असे काही मिळण्याऐवजी उलट या लोकमाध्यमातून जुन्या कल्पना पसरविल्या जातात. फॅशन्स आदर्श म्हणून ठेवल्या जातात. यामुळे त्यांचे दृष्टीकोन नव्या तऱ्हेने घडू शकत नाहीत. स्वतःचा शोध त्यांना घेता येत नाही.

फॅशन्स कराव्यात की करू नये ? सौंदर्य रसिकपणे अनुभवावे, जपावे, वाढवावे की नाही ? जरुर करावे. फॅशन्सही कराव्यात. आज मात्र अनेक पातळीवर विषमता असताना, जुनी मूल्ये कायम असताना खऱ्या अर्थाने कोणताही 'ड्रेस', कोणतीही फॅशन आपण निखळ सौंदर्यशास्त्राच्या आधारे तपासू शकू की नाही याची शंका वाटते.

'ती फुलराणी' मधील फुलराणीच्या वडिलांचे एक वाक्य मला आठवतंय,–

'बाई कितीही नटली,

तरी हौस कोणाची फिटली !'

आजचे नटणे, मुरडणे, फॅशन्स करणे यातून लैंगिक वैशिष्ठ्ये वापरून दुसऱ्या लिंगाच्या व्यक्तीला आकर्षित करणे एवढीच प्राथमिक जाणीव दाखविली जाते, एवढंच नव्हे तर लिंगविषयक भूमिकाही मूळ धरून रहातात, असे म्हणावे लागेल.

—छाया दातार

पाऊस

आडाच पाणी पाणी
बाई खोलवर
हाताला आले फोड
शिंदू कुठवर
आला आला ग पाऊस
तरी जीव कासावीस
नदीला आला पूर
बाई दूरवर
पल्याड चांदीच्या ग धारा
माझ्या हाती दिल्या गारा
झीरपली गार गार
बाई झरझर
कुणी चेटूक ग केल
अस पाण्याला फीतवलं
उन्हात माझ घर
सार बाई करपल

— दया पवार

होती असे विचार तिने अनिलजवळ प्रगट केले. तिला वाटले की अनिल म्हणेल आता रजा संपताच नोकरीचा राजीनामा देऊन इथेच रहा व काय वाटेल ते कर, पण सारे मनासारखे झाले असते तर ही कथा कशाला ठरली असती ?

"इथे तुला विश्रांती देण्यासाठी मी नोकरीवाली बायको केली नाही. तुझ्यापेक्षा सुंदर बायका छप्पन पडल्या होत्या. पण तरीही मी मंगळ असलेल्या तुझ्यासारखीला पसंत केले. का तर मला हवा आहे पैसा." अनिलच्या उत्तराने उषा स्तंभितच झाली. सारी मनोरथे पार कोसळली होती. पण जाऊदे. मलाही सामोरे गेलेच पाहिजे या विचाराने ती गप्प राहिली.

बोलता बोलता उषा ट्रेंड नसल्याचे अनिलला कळले. आता आली का पंचायत. म्हणजे नोकरी कायम नाही. ते काही नाही. बायकोला आधी ट्रेंड करायचे असा त्याने विचार केला. उषाला तिच्या माहेरी सोलापूरला पोचवायला आला तेव्हा त्याने तिच्या शाळेत जाऊन त्यासंबंधी चौकाशी केली व ताबडतोब स्वखर्चाने तिला बी. एड्. ला पाठवले. उषाचे वैवाहिक जीवन संसाराऐवजी कॉलेजमध्ये रमू लागले. तिथेही ती आपल्या प्रगतीची चुणुक दाखवत होती. अध्यापक वर्गही तिच्यावर खूष होता. आपले प्रकल्प प्रत्यक्षात उतरवणारी ही एकमेव विद्यार्थिनी असे प्रत्येकाला वाटे. "उषाबाई, हा चार्ट करायचा आहे." "उषाबाई तो प्रकल्प तुमच्याशिवाय कुणाला जमणार नाही." असे जो तो 'उषाबाई' करी. त्यामुळे उषेच्या कलेला वाव मिळाला. उषा आपल्या आईकडेच राहून कॉलेज करीत होती. मधुन मधून अनिल तिला भेटायला येई. कधी गावी घेऊन जाई. सासु-सासरेही सुनेवर प्रेमाचा वर्षाव करीत. कधीकधी ती जळगावलाही जाई.

होता होता ट्रेनिंगचे वर्ष संपत आले. ट्रेनिंगनंतर आपण इथे सोलापूरला रहाण्याऐवजी अनिलबरोबर जळगावला जायचे असे तिने मनात ठरवले. त्याला नोकरी करायला पाहिजे ना ? मग तिथेच करायची. त्यालाही हा विचार पसंत पडेल असे उषेला वाटले. याप्रमाणे ट्रेनिंग संपल्यावर ती जळगावला आली असताना हा विचार तिने अनिलजवळ बोलून दाखवला. 'इतक्यात नको. आपण एखादे चांगले घर घेऊ आणि. 'मग बिऱ्हाड थाटू" असे उत्तर मिळाले. पुन्हा सोलापूर तिथेच नोकरी. झाले. आता आजूबाजूच्या लोकातही कुजबुज सुरू झाली. "सासरी केव्हा जाणार ?" "इथेच नोकरी करणार का ?" "तिकडे खटपट नाही का करीत ?" अशा तऱ्हेच्या प्रश्नांचा भडीमार तिच्यावर होऊ लागला. "खटपट चालू आहे." "घर पाहातो आहे." अशी उत्तरे देऊन उषा वेळ मारून नेत असे. तिलाही आता हे खटकू लागले. आपण एकीकडे, सासर एकीकडे आणि नवरा एकीकडे. रमाबाईही काळजी करू लागल्या.

एकदा नवऱ्याला ही सर्व परिस्थिती व आपल्याला होणारा त्रास सांगितला. "जागा कशीही असूदे. झोपडीसुद्धा चालेल. पण आपण बिऱ्हाड करू या." आपला निर्धार उषेने व्यक्त केला. पण "पुरे झालं. यापुढे काही ऐकून घेणार नाही. नोकरी करायचीच. पण ती जळगावला नाही तर सोलापूरलाच, पुढे काही विचारायचे नाही" असा अनिलचा हुकमी आवाज ऐकल्यावर उषा चकीत झाली. इथे नक्कीच काही तरी पाणी मुरतय ! अनिलचे खरे स्वरुप आहे त्यापेक्षाही काळे असावे असे उषेच्या मनात आले. आता पुन्हा त्याच्याकडे यायचे नाही असा निर्धार करून उषा सोलापूरास परतली.

आता उषेने आपले जीवन शाळेतच रमवायचे असे ठरवले. संसाराचा, वैवाहिक जीवनाचा विचारच करायचा नाही असे ठरवले. यामुळे ती आपले मन, कोणत्या कोणत्या कामात राहून रमवू लागली. शाळेच्या मुलींचे कार्यक्रम बसव, कुणाला पेंटींग करून दे, कुणाला रुखवताचे करून दे, वाचन कर, खेळत रहा असे करीत ती दिवस कंठू लागली. हे पाहून रमाबाईचे अंतःकरण गलबलून जाई. काय वाटले होते नि काय झाले ! मालतीबाईनाही पश्चाताप झाला. आपणच सोन्यासारख्या मुलीला खाईत लोटले असे त्यांच्या मनाने घेतले. विद्यालाही वाटायचे हीचे जीवन माझ्या वाट्याला यायला हवे होते. परंतू स्वतः उषा मात्र सतत हसतमुख असायची. नवऱ्याचे पत्र आले तर ते न वाचता बाजूला ठेवायची. यामुळे कोणीच काही

बोलत नव्हते. पण मखवटा धारण करणारी उषा मात्र सर्वांच्या अपरोक्ष रडून अश्रु ढाळत बसायची. लोकांच्या विविध प्रश्नांना तिला तोंड द्यावे लागायचे. कधी ती थापा मारून वेळ मारून न्यायची. कधी परिचीत व्यक्तिशी बोलताना व्यथीत व्हायची. हळूहळू सर्वांना ' उषा सुखी नाही ' हे समजत होते. नवरा सासरी नेत नाही. कारण त्याची काही तरी भानगड आहे हे उषाला कुणाकडून तरी कळले होते. आता ते सर्वांना कळले होते. त्यामुळे प्रत्येकजण तिच्याविषयी सहानुभूती व्यक्त करायचे. पण उषाला हे काहीच नको होते. तिला वाटायचे कशाला हवी ही वरकरणी सहानुभूती? वाटतं हे मंगळसूत्राचं बंधन तरी कशाला ? धड कुमारी म्हणून जगता येत नाही धड विवाहिता म्हणून ! तोडून टाकावे हे बंधन आणि पुन्हा स्वैरजीवन जगावे. पण आईला किती दुःख होईल. ती माझ्यासाठी जगतेय. मग तिची समजूत घालून त्याच्याकडून घटस्फोट घ्यावा का ? पण तो देईल का ? नाही तयार झाला तर त्याच्यावर लोकांच्या मदतीने दडपण आणावे का ? नाही तर... पण लोक तरी मदतीला धावतील कशावरून ? नुसते सल्ला द्यायला तयार. पुढे कोणी येणार नाही.

आणि आजही उषा याच विचारांच्या फेऱ्यात भिरभिरत आहे. पुढे कसे होईल ? हे तिला माहित नाही. उषा आणि उषाची आई दुःखाने झुरताहेत. त्यांना अनिलविषयी चीड आहे. पण त्या काही करू शकत नाहीत. कोणी त्यांना मदतीचा हात दाखवेल का ? आणि तो नराधम अनिल जो स्त्रीला केवळ चैनीची वस्तू मानतो, उषेला खेळणं बनवतो तो आज सदळ माथ्याने स्वैर जीवन जगत आहे ! त्याला कोणीच का शिक्षा करू शकत नाही ? त्याला त्याचे स्थान कोणी दाखवू शकणार नाही का ?

आज असे कित्येक अनिल या जगात वावरताहेत आणि कित्येक उषा दुःखाने झुरताहेत. स्त्री कितीही शिकलेली असो, नोकरी करणारी असो ती पुरुषाच्या बंधनात असलेलीच समाजाला मान्य आहे ! पत्रिका दाखवून ती पटली तरच लग्न करणे समाजमान्य आहे. मग रोज कडाक्याची भांडणे दोघात लागली तर ती त्यांच्या नशिबाने असा सारासार विचार तो करतो. या न पटणाऱ्या व अनावश्यक घटनांना समाजाकडून प्राधान्य मिळते. त्यामुळेच कित्येकांचे जीवन उध्वस्त होते. आपण तरुणांनी ही बंधने झुगारून देण्यासाठी संघटीत शक्तीचा वापर करायला हवा.

उत्तरा गोखले, आजरा.

गर्दी

कपाळावरच्या रेषेत
तिने नशीबाचा प्रवास पाहिला
मनातल्या गाडीचे पेट्रोल संपल्याने
आयुष्य पमचर झाले
जीवनसंसाराचा अँक्सीडेंट झाला तेंव्हा
फक्त बघ्यांची गर्दी होती
तिच्यासमोर
फक्त बघ्याची गर्दी...

– प्रमोद लांडगे

गझल

इझलेलं मन पेटतच नव्हत.
पेटाया लाकुडच नव्हत.
कोणतीच इच्छा उरली न्हाई
जिवत मयती मारख जगण व्हत
अत्याचारा इरद हात कंदी
उठलाच न्हाई
कारण बदला घ्यायच ठाव नव्हत
कस घेणार कारण ह्या भुकेन
आगुदर आम्हास्नी बदनाम केल व्हत
आमच्या पराम कुन वर हाये !
आम्ही माणस हाये हाच गुन्हा
हे आम्हास्नी आज पावतुर कळल नव्हत

– शरद कश्यप

चर्चेसाठी :

महिला कामगारांची पिळवणूक रोखण्यासाठी कायद्याच्या उपाययोजना केल्या तर स्त्रियांना रोजगार मिळण्यात अडसर निर्माण होतो — पण मग यावर उपाययोजना काय ? यावरील आपल्या सूचना–प्रतिक्रिया ३०० ते ५०० शब्दांपर्यंत कळवाव्यात. आपल्या सूचना आमच्याकडे १ जानेवारी १९७९ पर्यंत पोहोचाव्यात ही अपेक्षा !

प्रतिबंधक नियम; महिलांना रोजगार मार्गात अडसर ?

नवी दिल्ली, दि. २४ (यु. न्यूज)– महिला कामगारांची पिळवणूक रोखण्यासाठी कायद्याच्या प्रतिबंधक उपाययोजना या कोळसा, ताग व कापड उद्योगासारख्या संघटित उद्योगधंद्यात महिलांना रोजगार मिळण्यात अडसर ठरत आहेत असे अधिकृत पाहणीवरून दिसून येते.

रात्रपाळी, जमिनीखालील काम त्याचप्रमाणे धोकादायक व्यवसायात रोजगारी याबाबत स्त्री कामगारांसाठी असलेल्या मजूर कायद्यामुळे महिलांना त्या क्षेत्रात रोजगार मिळण्यास अडथळा होत आहे.

१९२९ मध्ये सरकारने कोळसा खाणीतील जमिनीखालील कामावर स्त्री कामगारांची संख्या हळू हळू घटविण्याचे आदेश दिले होते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात कोळशाच्या वाढत्या मागणीला तोंड देण्यासाठी उत्पादनवाढीच्या दृष्टीने हे आदेश मागे घेण्यात आले होते. परंतु १९४६ मध्ये ते पुन्हा लागू करण्यात आले. अखेर १९५२ मध्ये खाण कायदा जारी करण्यात आला व त्यानुसार जमिनीखालील कामाला स्त्री मजुरांना प्रतिबंध करण्यात आला.

टक्केवारी घसरली

१९२९ पर्यंत कोळसा खाण उद्योगात स्त्री कामगारांची टक्केवारी ३९.१ इतकी होती. नंतर, १९४७ मध्ये ही टक्केवारी [illegible] पर्यंत घसरत गेली आणि [illegible] नंतर १९७० [illegible] जमिनीखालील [illegible] प्रमाण [illegible]

[illegible] नियम

[illegible]

हलवायचे यासाठी खाण कायदा व कारखाना कायद्यात निर्बंध आहेत. सध्याच्या नियमाप्रमाणे ताग उद्योगात स्त्री कामगार ६५ पौंड वजनाइतक्या ताग मालाची वाहतूक करू शकतात तर तागाचे गठ्ठे हे साधारणतः ८० पौंड वजनाचे असतात. त्यामुळे ताग उद्योगात स्त्री कामगारांची संख्या घटण्याचे हे एक कारण आहे असे या पाहणीत दिसून आले.

१९४४ मध्ये ताग उद्योगात स्त्री कामगारांचे प्रमाण १६% होते. फॅक्टरी कायदा संमत झाल्यावर चार वर्षांनी १९५२ मध्ये ही टक्केवारी ११.५ पर्यंत घसरली. त्यानंतर दहा वर्षांनी ही टक्केवारी ३.९ पर्यंत खाली आली व १९७२ मध्ये तर सर्व ताग उद्योगात मिळून स्त्री कामगारांची संख्या अवघी ६६४२ इतकीच उरली. १९४४ मध्ये स्त्री कामगारांची संख्या ३८५५६ इतकी होती.

कामाच्या वेळा

फॅक्टरी कायदा, मळा कामगार कायदा, खाण कायदा, विडी व सिगारेट कायद्यानुसार स्त्री कामगारांसाठी रात्री ७ वाजेपासून सकाळी ६ वाजेपर्यंत या वेळा त्याज्य ठरविण्यात आल्या आहेत. खाण कायदा व फॅक्टरी कायद्याबाबत ही वेळमर्यादा रात्री १० वाजेपर्यंत शिथील करण्याचे अधिकार राज्य व केंद्र सरकारला देण्यात आले आहेत.

परंतु रात्रपाळीच्या कामाला स्त्रियांना कायदेशीर प्रतिबंध करण्यात आल्याने स्त्री कामगारांचा रोजगार घटला असे मत काही समाज कार्यकर्त्यांनी प्रदर्शित केले आहे. मालकवर्ग, तज्ज्ञ व काही कामगार संघटनांचे प्रतिनिधी यांच्या मते महिलांना रात्रपाळीच्या कामाला प्रतिबंध करण्याचे नियम अनावश्यकरित्या कडक [illegible] रात्री १० वाजेपर्यंत कामाची वेळ मर्यादा सर्वच [illegible] त्यामुळे स्त्री कामगारांना दोन पाळ्यांमध्ये काम करता येऊ शकेल.

[illegible] हे निर्बंध काढून टाकण्यास काही कामगार [illegible] व मजूर अधिकारी यांचा विरोध [illegible] आहे. कारण [illegible] प्राबल्याने आहे [illegible] चालते. [illegible] रात्रपाळीच्या [illegible] अनेक रोज- [illegible] मजूर [illegible] कामगार [illegible]